

Bornemark, Jonna, 2025. *Vrida världen: De levande*. Stockholm: Volante.

Anmälan av Henrik Enroth

"Vi blir allt fler som inser att relationen till den omgivande naturen har blivit skev på något sätt", konstaterar Jonna Bornemark i början av *Vrida världen: De levande* (s. 8). Det här är den första i en serie böcker där Bornemark på olika sätt ska närma sig "behovet av att ändra relationen till naturen". Det behovet är tydligast, noterar hon, "i den serie av miljökriser vi står mitt i" (s. 8). Lösningarna på dessa kriser, noterar hon också, "handlar i hög utsträckning om saker vi måste sluta göra och jag är mer intresserad av vad vi ska göra. Jag är mer intresserad av att hitta nya 'ja' än att betona de 'nej' vi står inför". De "nej" Bornemark syftar på är bekanta föreskrifter som att flyga mindre och äta mindre kött (s. 9). I sitt sökande efter nya "ja" påpekar hon att "praktik och teori behöver vridas åt ett annat håll" och att teori i sig inte förslår; hennes projekt "kräver ett experimenterande och undersökande av praktiker" (s. 8). Det experimenterande som redovisas i *De levande* rör specifikt "relationen till andra djur" och, än mer specifikt, det Bornemark beskriver som hennes "möten med mörtar och hästen Kaja" (s. 10). En oförberedd läsare höjer möjligen ett ögonbryn redan här, några sidor in i boken. *De levande* är en bok som utger sig för att säga något generellt om vår relation till naturen, men som, i sitt sökande efter nya "ja", handlar om Jonna Bornemarks möten med några specifika mörtar och en specifik häst.

Däri ligger, som jag uppfattar det, bokens huvudsakliga argument eller anspråk: det är bara i och genom sådana möten som vår relation till naturen kan förändras, tycks Bornemark mena. Och däri, i den övertygelsen, ligger också bokens huvudsakliga tillkortakommanden. De miljökriser som nämns inledningsvis men därefter inte diskuteras i *De levande* är generella och höggradigt komplexa. Hur vi förstår och väljer att hantera dem är av avgörande betydelse för mänsklighetens överlevnad. De artöverskridande experiment som presenteras i resten av boken är höggradigt specifika och av stor betydelse för Jonna Bornemark, men av mer oklar betydelse för de ödesfrågor som tas upp i bokens inledning. Det är möjligt att detta kommer att klarna i kommande volymer i serien, men som fristående bok lyckas *De levande* inte koppla samman det generella och det specifika, miljökriser och Jonna Bornemarks djurupplevelser. "Jag känner ett begär i magtrakten efter att komma dem

nära", skriver hon om mörtarna som hon och hennes barn möter i vattnet vid bryggan i sjön vid sommarhuset i Dalarna (s. 15). Hon skriver också, senare i boken, om "det kentaurska ögonblicket", det ögonblick "när häst och människa för en stund sammansmälter" (s. 125). Många av oss har inte det begär att "bli i relation till andra djur" som Jonna Bornemark har (s. 128). Jag tror inte att Bornemark föreställer sig att vi alla delar hennes begär att komma just mörtarna nära eller att sammansmälta med hästarna. Men hon – som har det begäret – lyckas bortse från oss som inte har det genom att i förbigående, utan kvalifikation eller diskussion, påstå att "människor behöver ha relationer till andra djur" (s. 122), ett kategoriskt omdöme om människor i allmänhet. Hur allmängiltigt detta behov kan tänkas vara och vilken betydelse det kan tänkas ha för vår relation till naturen i bredare mening är frågor som hänger, oställda och obesvarade, över boken i dess helhet.

De levande präglas av en förundran inför omvärlden som är igenkännbar som det unga barnets förundran: tillfredställelsen i att "gräva i dyn"; fascinationen inför "hur många liv som fanns" i de "nävar gyttna" som skopats upp på bryggan (s. 14–15). Många av oss förlorar, eller lär oss att tygla, denna fascination allteftersom vi tillägnar oss sociala normer och koder. Boken börjar i en ögonblicksbild av just en sådan norm, närmare bestämt "en förlegad norm om hur trädgårdar ska se ut". Jonna Bornemark står på balkongen i sitt radhus och blickar ut, inte utan tillfredställelse, över sin vildvuxna trädgård som framträder i skarp kontrast mot grannens: "en prydlig fyrkant med kort, välklippt gräs". Hon känner att hon "borde kontrollera trädgården", men hon känner också "en protest mot de normer som sitter i min kropp" (s. 7–8). "Avlärande" är ett väsentligt inslag i Jonna Bornemarks vridande av världen. "För att ändra min relation till den omgivande naturen och andra levande varelser kan jag inte stanna kvar i huvudet och tänka ut förändringen, jag måste *erfara* annorlunda", skriver hon (s. 14, kursiv i original). Nödvändigheten i detta förklaras inte. Varför måste vi – om vi antar att detta "måste" inte bara gäller Jonna Bornemark själv, utan även hennes läsare – just *erfara* annorlunda? Vad är det som gör att vi inte kan "tänka ut förändringen", och vad skulle det betyda, mer exakt? Hur mycket tid behöver vi tillbringa med händerna i gyttna, eller med kroppen nedsänkt i vattnet med en dubbelvikt buff med fiskpellets i på huvudet och en gul simring under magen för att locka mörtarna till oss (s. 19–20), innan vi kan ändra vår relation till den omgivande naturen och andra levande varelser? Om det är syftet, varför räcker det inte med insikten att mänsklig och ickemänsklig agens står i ömsesidiga beroendeförhållanden?¹ Och om syftet är att hitta nya "ja", behöver inte dessa beroendeförhållanden, och vägen mot ett "ja", framför

1 Denna insikt har formulerats av bland andra Bruno Latour (2018) och Karen Barad (2007) – den senare en källa till inspiration för Bornemark (s. 91).

allt förhandlas med andra människor snarare än med mörtar och hästar (se Enroth 2021; Fisher & Ury 1981)?

Nu är detta uppenbarligen inte syftet, eller åtminstone är det inte hela syftet. Om bokens inledande referenser till miljökriserna i vår samtid ter sig något pliktskyldiga och väcker frågor som inte besvaras är resten av *De levande* en djupt känd meditation över det Bornemark kallar "sinnlighet" och "begär". Som ögonblicksbilden från radhusträdgården antyder är hennes preferens en "vild" snarare än en "domesticerad" sinnlighet (s. 54). Det hon upplever i sitt möte med mörtarna är "en sinnlighet där vi *delar* värld" (s. 89, kursiv i original). Avlärandet syftar till att "kunna använda hela kroppens sinnlighet" och att "återvända till våra begär" (s. 52). "Kanske behövs en sinnlig revolution?", reflekterar Bornemark: "En revolution varigenom vi återtar förmågan att stanna till i det sensuösa" (s. 52). Strävan efter en vild sinnlighet och tanken att en sådan sinnlighet är en väg till gemenskap är en gammal – men omisskännligt modern – figur som vi idag, än en gång, har anledning att ta på allvar som kulturellt och politiskt fenomen (se Enroth kommande; jfr Sennett 1977). Den som fruktar den vilda sinnligheten förefaller dock inte ha så mycket att frukta i Jonna Bornemarks projekt, åtminstone inte såsom det redovisas i *De levande*. Den sinnlighet som träder emot oss i boken framstår inte direkt som vild; den framstår snarare som en systematisk, disciplinerad sinnlighet, på sitt sätt inte olik grannens radhusträdgård mot vilken Bornemarks egen vildvuxna radhusträdgård kontrasteras i bokens inledning.

Sinnligheten i mörtexperimentet och i det hästexperiment som redovisas senare i boken får sitt utlopp framför allt i det beteendevetenskapliga experimentets och det fenomenologiska utforskandets form. Begär efter kunskap och sinnliga begär griper in i varandra. "Hur ser deras värld ut egentligen?", frågar sig Jonna Bornemark om mörtarna (s. 16). "Jag och barnen drivs av begär att få komma nära dessa andra djur vilket leder till tankar, experiment och fantasier" (s. 27). Tankarna, experimenten och fantasierna frambringar "en sinnlig kunskap där kroppar lär sig om varandras rörelser" (s. 93), en kunskap som, menar Bornemark, "binder oss samman i ett vi" (s. 94). Experimenten syftar till att möta "andra djur som lärande kulturvarer" (s. 71). "Vi bygger upp en kommunikation och ett förtroende", hävdar Bornemark (s. 18). I biosemiotikens termer innebär experimenten att "vi blir meningsfulla tecken för varandra" (s. 87). "I mötet med mörtarna re-semiotiseras våra världar" (s. 86). Genom re-semiotiseringen kommer människornas kroppar att framträda för mörtarna "som matproducerande växter", spekulerar Bornemark (s. 99). Hon varnar sig själv och sina läsare "att det är en glidande skala" mellan "sammansmältning" och "semiocid" (s. 83), en situation där "ett semiotiskt system förstör den vitala meningen i ett annat" (s. 82). Men resultatet av mörtexperimentet beskrivs i positiva ordalag: "Fiskarna lär sig och tillsammans har vi skapat en kultur som premierar oräddhet för människans kropp och ting som hör till henne" (s. 70).

Efter läsningen av Jonna Bornemarks bok skulle jag vilja påstå att det inte är experiment av den typ som beskrivs i *De levande* som öppnar för nya sätt att förstå relationen mellan människor och andra djur; jag skulle vilja påstå att det är tvärtom: det är bara en viss förståelse av relationen mellan människor och andra djur som öppnar för experiment av denna typ. Skulle Bornemarks mörtexperiment ha varit möjligt att genomföra – eller ens att tänka ut; för hur mycket Bornemark än vill betona den sinnliga erfarenheten måste idén om dessa experiment någon gång ha uppstått ”i huvudet” – utan huvudpersonens betydelsefulla relation till hästar? Och om relationen till hästarna inte hade varit så betydelsefull, hur skulle vridandet av världen då ha kunnat te sig? Hur skulle det ha tett sig om Jonna Bornemark hade vuxit upp i ett hem med duvslag? Eller höns? Eller katter? Eller om hon inte överhuvud taget haft betydelsefulla relationer till andra djur?

Jag har själv ingen större bekantskap med vare sig hästar, mörtar, duvor eller hönsfåglar, och jag har aldrig upplevt relationer till andra djur som särskilt betydelsefulla för vem jag är eller har blivit, men jag har viss erfarenhet av katter. Det är knappast en tillfällighet att katten har en framskjuten plats i mytologi och skönlitteratur men inte i någon större utsträckning varit föremål för den typ av användarmanualer som häst- och hundmänniskor gärna producerar om sina favoritdjur. Som Camille Paglia konstaterat signalerar även den mest domesticerade katt budskapet: ”Come no closer, I can never be known” (Paglia 1990: 66; jfr Gray 2021). Samvaro – eller bättre, samexistens – med katter stimulerar inte, hos den som är lyhörd för kattens särart, det slags artöverskridande experimentlusta som Jonna Bornemark ger uttryck för i *De levande*. Det är svårt att föreställa sig sämre experimentdeltagare än katter. Engelskans uttryck ”like herding cats” fångar problemet. Katten understödjer inte heller den vision om gemenskap och ömsesidig förståelse som förefaller driva denna experimentlusta. ”Att förstå och bli förstådd av en så annorlunda (och samtidigt så lik varelse)”, som Bornemark formulerar det med avseende på hästen (s. 108). Att förstå och bli förstådd är naturligtvis ett allmänmänniskt behov, men vissa av oss behöver inte gå till mörtan eller till hästen eller till hunden, eller för den delen till katten, för en påminnelse om att vårt möte med det mer eller mindre radikalt annorlunda bara kan vara ett ofullbordat möte (jfr Derrida 1967; Critchley 1992); att vårt behov av förståelse är ett behov som aldrig fullt ut kan tillfredställas – även om katten är en utmärkt hjälp om vi vill avlära myten att meningsfulla relationer med andra måste vara en strävan efter ömsesidig förståelse.

Bornemark tror sig inte ha nått något uttömmande eller slutgiltigt svar på frågan om hur mörtarnas värld ser ut. ”Vi affekteras och affekterar” i relation till vår omvärld, skriver hon, ”i serier som sträcker sig bortom våra förståelsehorisonter” (s. 81). Det är en sympatisk insikt som kunde ha varit betryggande om den hade avsatt tydligare spår i Bornemarks praktik. Om vi inte med någon

säkerhet kan veta hur mörtarnas värld ser ut, bör vi då inte, som Bornemark själv påpekar, "anta en *empatisk* försiktighetsprincip" i förhållande till dem (s. 66, kursiv i original)? Och bör inte en empatisk försiktighetsprincip i det här fallet få oss att reflektera över på vilket sätt mörtarnas ofrivilliga deltagande i Jonna Bornemarks experiment kan tänkas påverka deras liv och livsvillkor i sjön i Dalarna, även då Bornemark och hennes familj och vänner inte själva är där? Om vi, med Bornemark, antar att mörtarnas värld re-semiotiserats i mötet med henne och hennes familj, och om vi samtidigt inte kan vara säkra på hur mörtarnas värld ser ut, kan vi då med någon säkerhet anta att mörtarna inte, när familjen Bornemark inte längre är vid sin brygga med sin dubbelvikta buff och sina fiskpellets och sin gula simring, söker sig till någon annan brygga för utfodring? Kanske söker de sig till den brygga på andra sidan viken där Bornemark från sin egen brygga ser "ett barn på ungefär 8 år" slänga i reven från sitt metspö och genast få napp (s. 22) – en brygga där vi med säkerhet kan anta att en mer konventionell kultur råder och där mörtarnas oräddhet för människans kropp innebär inte bara semiocid utan suicid. Skulle inte den empatiska försiktighetsprincipen i så fall föranleda oss att kontrollera våra egna begär och avstå från att alls genomföra vårt mörtexperiment, vars konsekvenser för mörtarna vi inte kan överblicka?

Jonna Bornemark tycks ha valt att inte ställa sig den frågan, något som framgår på sidan 120 i *De levande*. "Mina erfarenheter med mörtarna", skriver Bornemark där, "väckte i första hand kunskapsteoretiska och ontologiska funderingar, men hästerfarenheterna väcker framför allt etiska frågor". I en bok där det talas en hel del om ömsesidig kommunikation, gemenskap och förståelse över artgränserna ter sig detta som ett anmärkningsvärt erkännande – den punkt där botten plötsligt går ur hela projektet, eller där dess sanna beskaffenhet framträder. Det faktum att mörtexperimentet för Jonna Bornemark inte i första hand väcker etiska frågor väcker för läsaren av *De levande* – åtminstone för denna läsare – frågor om vad som egentligen skiljer Bornemarks försök att vrida världen från den "mekanistiska ontologi" som hon så insiktsfullt och beläst kritiserar; en ontologi där det levande rangordnas efter dess förmodade förmåga att uppleva smärta och där vår etiska relation till andra livsformer graderas i enlighet med denna förmodade förmåga (s. 61–62) (jfr Coetzee 1999). Och vad skiljer egentligen mörtarna i sjön vid sommarhuset i Dalarna från deras mer bekanta olyckskamrat sommarkatten, domesticerad – det vill säga matad – under semesterveckorna och därefter övergiven? Jag inser att det här kan framstå som en njugg eller rentav illvillig läsning av en bok som uppenbart är skriven i en anda av välvilja, men goda intentioner är som bekant ingen garanti för det goda. De som önskar sig revolution – även en sinnlig revolution – har en historia av att låta den empatiska försiktighetsprincipen stå tillbaka för revolutionens föreställda nödvändighet.

Litteratur

- Barad, Karen, 2007. *Meeting the Universe Halfway: Quantum Physics and the Entanglement of Matter and Meaning*. Durham: Duke University Press.
- Coetzee, J. M., 1999. *The Lives of Animals*. Princeton: Princeton University Press.
- Critchley, Simon, 1992. *The Ethics of Deconstruction: Derrida and Levinas*. Oxford: Blackwell.
- Derrida, Jacques, 1967. "Violence et métaphysique: Essai sur la pensée d'Emmanuel Levinas", i *L'écriture et la différence*. Paris: Éditions du Seuil.
- Enroth, Henrik, 2021. "Declarations of Dependence: On the Constitution of the Anthropocene", *Theory, Culture & Society* 38(7/8), s. 189–210.
- Enroth, Henrik, kommande. *The Revolt Against Form*.
- Fisher, Roger & and Ury, William, 1981. *Getting to Yes: Negotiating Agreement Without Giving In*. Boston: Houghton Mifflin.
- Gray, John, 2021. *Feline Philosophy: Cats and the Meaning of Life*. London: Penguin.
- Latour, Bruno, 2018. *Down to Earth: Politics in the New Climatic Regime*. Cambridge: Polity Press.
- Paglia, Camille, 1990. *Sexual Personae: Art and Decadence from Nefertiti to Emily Dickinson*. New Haven: Yale University Press.
- Sennett, Richard, 1977. *The Fall of Public Man*. New York: Alfred A. Knopf.

Calmfors, Lars m.fl. (Fredrik N G Andersson, Peter Englund, Martin Flodén, Rikard Forslid, Jesper Hansson, Stefan Ingves, Erik Jones, Lars Jonung, Johannes Lindvall, Magnus Lundgren, Jonas Tallberg, Karl Walentin, Pehr Wissén), 2025. *Dags för euron?* Stockholm: Stiftelsen Fritt Näringsliv.

Anmälan av Jonas Grafström

Vid folkomröstningen om euron den 14 september 2003 fattades 23 dagar till min artonårsdag som inföll först i början av oktober. I Norrbottens län röstade 70 procent nej till euron (val.se). Hur den egna rösten hade fallit går inte att avgöra i efterhand, och någon tydlig uppfattning i frågan har jag inget minne av att jag hade vid den tiden.

Jonas Grafström är doktor i nationalekonomi och vice VD på Ratio – Näringslivets forskningsinstitut.
E-post: jonas.grafstrom@ratio.se